

Vplyv referenda na zvýšenie demokratickej legitimity ústavných zmien - Návrhy de constitutione ferenda v kontexte československých ústavných dejín

Marta Breichová Lapčáková¹

¹ Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Právnická fakulta, Kováčska 30, 040 75 Košice, email: marta.lapcakova@upjs.sk

Grant: Vega č. 1/0386/19

Název grantu: Nové dimenzie metodológie právnej argumentácie – Úloha právnych princípov vo viacúrovňovom právnom systéme
Oborové zamčrení: AG - Právni Vědy

© GRANT Journal, MAGNANIMITAS Assn.

Abstrakt Predmetom článku je hĺbková analýza (ne)využitia inštitútu referenda v historickom kontexte československých ústavných dejín. V uvedenej súvislosti článok predostiera otázky týkajúce sa podstaty demokratickej formy vlády, významu väčšinového hlasovania a jeho konkrétnym historickým prejavom v zlomových okamihoch slovenského národa. Identifikovaná nízka miera ochrany demokratických postulátov z pohľadu enormne nízkej miery rigidity Ústavy Slovenskej republiky, je v rovine de constitutione ferenda riešiteľná za pomoci inštitútu obligatórneho referenda.

Kľúčová slova referendum, demokracia, zmena ústavy, rigidity ústavy, ústavné princípy

1. ÚVOD

Štátoveda, čoby veda o štáte sa začína profilovať v priebehu 19. str. Jej úzky vzťah k politickým vedám, je zrejmý aj dnes, keď románske národy a anglosaská tradícia pojmovy nazýva predmet záujmu štátovedy ako scienza politica, či priamo politics.¹ Nemecká literatúra štátovedu otvorene definuje ako interdisciplinárnu náuku.² Pupočná šnúra ktorá spája politológiu a štátovedu je dodnes viditeľná, a v istom zmysle sa na ňu napája aj pozitívne právo zastúpené ústavným právom. Napr. Johann Caspar Bluntschli (1808 – 1881), člení všeobecné štátne právo na tri časti: všeobecnú štátovedu, všeobecné štátne právo a politiku.³

Nás článok sa aj z uvedených dôvodov bude pohybovať nielen na poli pozitívno-právnej úpravy, ale často bude naberáť kontúry politologicko-historickej štúdie, ktorého kontexty sú zaujímavé ako z pohľadu štátovedy, tak aj ústavného práva Slovenskej republiky. Budeme sa ním snažiť zodpovedať nasledujúce otázky:

1. Má na Slovensku demokratická forma vlády dlhodobú tradíciu? (Prvok dlhodobosti je pravdaže relatívny pri porovnaní s dĺžkou

¹ Bližšie pozri: BRÖSTL, A. – DOBROVIČOVÁ, G. – KANÁRIK, I. *Základy štátovedy*. Košice: UPJŠ v Košiciach, 2004, s. 3.

² Pozri napr.: SCHÖBENER, B. – KNAUFF, M. *Allgemeine Staatslehre*, München: Verlag C. H. Beck, 2009, s. 13 -14. In: FILIP, J. – SVATOŇ, J. *Štátoveda*. 5. vyd. Praha: Wolters Kluwer ČR, a. s., 2011, s. 26.

³ Porovnaj: BRÖSTL, A. – DOBROVIČOVÁ, G. – KANÁRIK, I. *Základy štátovedy*. Košice: UPJŠ v Košiciach, 2004, s. 4.

vývoja anglického parlamentarizmu. Predmet nášho výskum predstavuje uplynulých sto rokov ústavného vývoja).

2. Je v Slovenskej republike demokratická forma vlády z pohľadu procesných záruk ústavných zmien dostatočne chránená?

Za týmto účelom bude vykonaná aj analýza československých ústavných dejín z pohľadu miery využitia inštitútu referenda pri riešení zásadných štátoprávnych otázok. V kontexte načrtnutých úvah sa článok zameriava aj na priblíženie akceptácie demokratických volebných princípov a otázku legitimity realizovanej štátnej vôle, ktorá vzišla z neslobodných volieb realizovaných na území Slovenska v priebehu 20. str. Získané poznatky budú aplikované na riešenie problematiky nedostatočnej miery rigidity Ústavy Slovenskej republiky v rovine de constitutione ferenda.

2. REFERENDUM V PROCESE ÚSTAVNÝCH ZMIEN

V učebniciach štátovedy sa často uvádza, že učlenie štátu má statickejší charakter, ako forma vlády a mení sa len zriedka.⁴ V československej ústavnej histórii tomu ale tak nie je. Štátoprávne usporiadanie sa v ňom totiž takmer vždy menilo v priamej nadväznosti na zmenu formy vlády. Územie Slovenskej republiky prešlo za posledných cca 100 rokov veľmi turbulentným vývojom poznamenaným častým striedaním foriem vlády a podoby územno-organizačnej štruktúry. Tieto zmeny sa zakaždým odrazili v normatívnom obsahu príslušných ústav a ústavných zákonov.

Áké miesto mal inštitút referenda v procese týchto zásadných zmien ústavného systému? S kľudným svedomím môžeme konštatovať, že žiadne. V celej histórii Československa nebolo uskutočnené ani jedno jediné ústavné referendum. Ústava, prípadne ústavné zákony ho nikdy nevyžadovali pre platné schválenie ústavných zmien. Ani jedna Ústava nebola predložená ľudu na „schválenie“ prostredníctvom referenda. Ani Ústava z roku 1920 napriek tomu, že za ňu hlasovali *nevolení reprezentanti*, nebola následná schválená v referende. Dokonca svojim znením vylučovala realizáciu svojich následných novelizácií za pomoci referenda. Predmetom referenda totižto nemohlo byť schvaľovanie ústavných zákonov.⁵

⁴ Bližšie pozri: BRÖSTL, A. – DOBROVIČOVÁ, G. – KANÁRIK, I. *Základy štátovedy*. Košice: UPJŠ v Košiciach, 2004, s. 109.

⁵ Pozri napr.: DOBROVIČOVÁ, G. – KRUNKOVÁ, A. Referendum v Slovenskej republike v ústavnej kontinuite Československa. In: GERLOCH, A. – ŽÁK

Jedinú výnimku predstavoval ústavný zákon č. 327/1991 Zb. o referende, ktorý v čl. 1 ods. 2 vyžadoval realizáciu obligatórneho referenda o otázke vystúpenia Českej republiky alebo Slovenskej republiky z Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky. Analogické znenie obsahoval aj čl. 7 ods. 1 a čl. 93 ods. 1 Ústavy Slovenskej republiky.

Toto obligatórne referendum ale nikdy realizované nebolo a zánik spoločnej federácie bol z právneho hľadiska zavŕšený prijatím ústavného zákona č. 542/1992 Zb. o zániku ČSFR. Pri hľadaní dôvodov nevypísania inak obligatórneho referenda bol vo všeobecnosti identifikovaný *jeden základný dôvod*. Tým dôvodom boli najmä *strach víťazných politických špičiek, že občania v referende odmietnu ich návrh na vystúpenie zo spoločnej federácie*.⁶ Pozitívno-právne neústavný postup zániku federácie je následne vnímaný ako legitímny s poukazom na jeho tichú akceptáciu zo strany ľudu.⁷

Tento postup je ale dodnes kontroverzný a vytvára nebezpečný precedens do budúcnosti. Pokiaľ sa nájde dostatočná politická vôľa nie je potrebné rešpektovať ústavné požiadavky spojené s prijímaním novej ústavy? Ani požadovanú kvalifikovanú ústavnú väčšinu? Pritom práve zvýšené procesné nároky sprevádzajúce ústavnoprávne vyjadrenie prebiehajúcej spoločenskej dynamiky majú zabezpečiť obsahovú legitimitu novej podoby spozitivizovanej spoločenskej zmluvy.

3. NEDOSTATKY NEPRIAMEJ DEMOKRACIE

Dostali sme sa k problematike väčšiny a väčšinového hlasovania. Asi jedinou spoločnou charakteristikou všetkých definícií demokracie je vyzdvihnutie momentu vlády väčšiny.⁸ Ale naozaj sú volebné systémy v demokratických štátoch nastavené tak, že umožňujú skutočnú vládu väčšiny? Pravdou je, že demokratické inštitúty umožňujú aj vládu menšiny. Vidíme to aj v USA kde vyhráva Donald Trump napriek faktu, že získava o cca 1 milión hlasov menej ako jeho protikandidátka Hilary Clintonová. Je preto otázne, či výsledok demokratických volieb nevyhnutne vždy reprezentuje politický názor väčšiny. Zaujímavé postrehy v tejto súvislosti vyslovuje Tomáš Lalík.⁹

Z tohto pohľadu sa ako problematické ukazuje:

- Nízka volebná účasť.
- Nedokonalosti volebných systémov, ktoré vedú k nespravodlivému pridelovaniu hlasov. (Paradoxne je napr. v SR možné získať menší počet mandátov pri vyššom počte odovzdaných hlasov.)¹⁰
- Vystúpenie členov zákonodarných orgánov z ich „materských“ politických strán po ich zvolení do zákonodarného orgánu.

KRZYŻANKOVÁ, K. (ed.) *Ústavná kontinuita České republiky s československou tradíciou*. Plzeň: Aleš Čeněk, s. r. o., 2018, s. 592.

⁶ Bližšie pozri: BREICHOVÁ – LAPČÁKOVÁ, M. Absencia inštitútu referenda v procese zániku Českej a Slovenskej Federatívnej republiky. In: BRÖSTL, A. - BREICHOVÁ – LAPČÁKOVÁ, M. (ed.) *Demokracia, dôstojnosť, diverzita. Zborník z prezentácií slovenskej sekcie pred 29. svetovým kongresom IVR 2019*. Košice: UPJŠ, v tlači.

⁷ Porovnaj: OROSZ, L. Ústavodarná moc v Slovenskej republike. In: RARANÍK, K. (ed.) *Výzvy a perspektívy vývoja ústavného práva Slovenskej republiky v procese európskej integrácie a globalizácie*. Bratislava: UK Prf, 2017, s. 46.

⁸ K významu väčšinového hlasovania pozri napr. ZIPPELIUS, R. *Zdôvodnenie väčšinového princípu v demokracii*. In: *Právny obzor*, č. 8, 1991, s. 373 – 390.; K bližšiemu pojmovému vymedzeniu demokracie pozri napr. HOLLÄNDER, P. *Základy všeobecnej štátovedy*. Praha: VŠEHRD, 1995, s. 126 a n.; HOLLÄNDER, P. *Príbýhly právných pojmov*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2017, s. 17 a n. ISBN 978-80-7380-654-5.

⁹ LALÍK, T. *Ústavný súd a parlament v konštitučnej demokracii*. Bratislava: Wolters Kluwer, 2015, s. 44 a n.

¹⁰ K tomu pozri: DANCÍŠIN, V. Paradoxy volebných výsledkov na príklade volieb do Národnej rady Slovenskej republiky. *Justičná revue*, č. 11, s. 1517 – 1523.

- Odsklon politických strán od ich volebného programu (K čomu došlo aj pri zániku federácie. Aj SNS, ktoré ako jediné vo voľbách roku 1992 verejne požadovalo vznik samostatného Slovenska, sľúbilo o tejto otázke vypísať referendum. Podobne aj HZDS tlmočilo vôľu rozhodovať v otázkach úprav štátoprávných vzťahov iba za pomoci referenda.)
- Silný celospoločenský dosah najsilnejšej politickej strany, ktorá ale stále nezískala 50% + 1 hlas. (Tento moment je zrejmy aj pri delení ČSFR, kedy vo voľbách v roku 1992 získalo ODS len 30% hlasov a HZDS zase 35% hlasov.)

Je preto otázne, či sú v štátoch s demokratickou formou vlády na základe uvedeného, prijímané také zásadné politické rozhodnutia, ktoré stále zodpovedajú názorom väčšiny. Ani proporcionálny a ani väčšinový volebný systém uvedené bezvýhradne nezabezpečuje. *Ukazuje sa, forma nepriamej demokracie nie je vždy schopná reflektovať väčšinové spoločenské názory*. Na každú chorobu sa ale nájde liek a aj uvedený nedostatok sa dá zhojiť. Tým liekom je priama demokracia a jej inštitút referendum. (Vid' nižšie) Ako upozorňuje Indira Ghándiová „*História je veľká učiteľka, len má zlých žiakov*.“ Je preto na čase nebiť zlými žiakmi a poučiť sa. Mnoho možností na poučenie ponúka naša spoločná československá história.

4. DEMOKRATICKÁ TRADÍCIA

Pokiaľ sa bližšie pozrieme na československé ústavné dejiny, zbadáme, že pokiaľ mal slovenský národ možnosť slobodnej voľby, vždy inklinoval k demokratickej forme vlády. Zvolil si ju v časoch veľkých spoločenských premien po prvej svetovej vojne v roku 1918, aj po ukončení druhej svetovej vojny v 1945 a aj v časoch rozpadu komunistickej diktatúry v 1989. Zastaviť demokratizačné procesy v r. 1968 musela až invázia vojsk Varšavskej zmluvy. Obdivuhodným je fakt, že tento demokratizačný proces bol navyše naštartovaný po tvrdých represáliách 50. rokov, ktorých mementom je „monsterproces“ s Miladou Horákovou.

Nie bezvýznamnou je aj skutočnosť, že nástup komunistickej diktatúry bol na Slovensku možný až po centralizácii v podobe Pražských dohôd, ktoré úplne negovali Košický vládný program. Na Slovensku vznikol vďaka Slovenskému národnému povstaniu na základe nariadenia SNR č. 1/1944 Zb. nar. SNR o vykonávaní zákonodarnej, vládnej a výkonnej moci na Slovensku samostatný právny poriadok.¹¹ Voľby do Ústavodarného zhromaždenia vyhrala na Slovensku Demokratická strana so ziskom 62% a nie Komunistická strana, čo nástup komunistickej diktatúry na Slovensku znemožňovalo.

Preto dochádza k centralizácii moci smerom do Prahy (tri Pražské dohody), kde v dôsledku komunistického prevratu dochádza k vzniku jednofarebnej vlády, a to aj za pomoci vraždy posledného demokratického ministra Jána Masaryka. Je to trpké memento. Demokracia v Československu zomiera spolu so synom prvého demokratického prezidenta.¹² A ešte trpkším bolo, že sa v roku 1948 upustilo od plánu vykonať slobodné voľby.

Československo bolo prvým demokratickým štátom a zároveň aj posledným štátom s stredoeurópskom priestorom, v ktorom dochádza k zániku demokratickej formy vlády. T. G. Masarykovi sa splnilo pranie, aby z Československa vychádzalo svetlo demokracie

¹¹ BEŇA, J. Proces ustanovovania Slovenského právneho poriadku v rokoch 1944 až 1946. *Právny obzor*, 2003, č. 1, s. 69.

¹² Československá republika predstavovala v 20. storočí, prvý a zároveň posledný demokratický štát v stredoeurópskom regióne. K tomu pozri napr.: SKŘEJPKOVÁ, P. – SOUKUP, L. *Nedemokratické právní systémy ve vybraných státech Evropy první poloviny 20. století*. Havlíček Brain Team, 2011. 200 s.

i v dobe, až sa všade naokolo zotmie.¹³ Lenže napokon sa za pomoci represálií a manipulácií zotmelo aj v ňom. Jedným z najvýznamnejších zásahov do demokratickým postulátov, bola absencia slobodných volieb v roku 1948. Klement Gottwald sa totiž bál, že nedopadne dobre.¹⁴ Nepripomína tento strach, strach, že referendum o rozdelení ČSFR „nedopadne dobre“? Kedy by ale referendum „nedopadlo dobre“? Ak by občania povedali nie a vláda by nevedela, čo s týmto rozhodnutím robiť ďalej?

Cítujeme Václava Klauza: „*Nedomnívame se, že pokud by snad za této nepřehledné situace v referendu zvítězili zastánci dosavadní formy společného státu, že je možné, aby přes toto referendum s tímto případným výsledkem, zůstal společný stát zachován. Výsledkem by potom mohlo být jenom to, že se bude federace dále, tentokrát již zcela nekontrolovaně a zcela chaoticky rozkládat.*“¹⁵

Riešenie tejto situácie okamžite našiel Miloš Zeman: „*Pan premiér totiž prohlásil, že kdyby referendum dopadlo jinak, než odpovídá probíhajícími trendům, nastala by bezvládná situace. Domnívám se, že je dobré položit otázku, kterou už kdysi položil Bertold Brecht: „Nebylo by lépe, aby tato vláda rozpustila lid a zvolila si lid nový?“ Jestliže nastane nezvládnutelná situace, ptám se, pro koho nezvládnutelná? Nedokáže-li ji vládnout vláda, měla by odstoupit a ne lid.*“¹⁶

Podotýkame, že podľa odhadov verejnej mienky, až 80% percent obyvateľstva bolo za vypísanie referenda o rozdelení Československa. Pravdou je, že aj v roku 1948 a aj v r. 1992 sa o osude slovenského národa rozhodlo štýlom „o nás bez nás“. A dovolíme si tvrdiť, že aj v roku 1939 vznik fašistického Slovenského štátu nebol prejavom slobodného rozhodnutia, ale dôsledkom silného a cieleného nátlaku nacistického Nemecka v štýle rozdeľuj a panuj. Ani voľby do Snemu Slovenskej krajiny neboli v roku 1938 bezproblémové. Zostavená bola 1. spoločná kandidátka a 90% získalo HSEŠ. Aká výrazná disproporcía nastala medzi zdanlivou legitimitou a reálnou legitimitou orgánov Slovenského štátu, nám ukazuje Slovenské národné povstanie, ktorého 75. výročie si teraz pripomínáme. Diametrálne odlišná štátna vôľa vzišla z neslobodných volieb v roku 1938, ako bola artikulovaná v Slovenskom národnom povstaní v roku 1944.¹⁷

Ukazuje sa, že na Slovensku má demokratická forma vlády dlhodobú tradíciu. *Za posledných už pomaly vyše sto rokov bol väčšinový výsledok slobodných demokratických volieb vždy v prospech demokratickej formy vlády, ochrany politickej diverzity a ľudskej dôstojnosti.* Po roku 1948 bol evidentný pokus zaviesť násilnou cestou úplne iný štýl ponímania spravodlivosti, ktorý nezodpovedal ukotvenej grécko-rímskej tradícii ochrany individuálnej slobody. Pokus o implementáciu marxisticko – leninskej predstavy o spravodlivosti¹⁸ ale v Československu zlyhal.¹⁹

¹³ SVOBODA, E. *Duch socialismu*, Praha 1950, s. 114. In: BROKLOVÁ, E. *Československá demokracie. Politický systém ČSR 1918-1938*. Praha : Sociologické nakladatelství, 1992, s. 151.

¹⁴ Jedným z dôvodov prečo sa v roku 1948 neuskutočnili slobodné voľby, bol argument Klementa Gottwalda, že by bolo nebezpečné získať menej hlasov než sa očakávalo. Porovnaj: VOJÁČEK, L. - KOLÁRIK, J. - GÁBRIŠ, T. *Československé práve dejiny (1918-1992)*. 2. prepracované vydanie. Bratislava: EUROKÓDEX, s.r.o., 2013, s. 78.

¹⁵ Citované podľa: ŠTEFANOVIČ, M. c. d., s. 119.

¹⁶ Tamže, s. 119.

¹⁷ Porovnaj: PAVLÍČEK, V. a kol. *Ústavní právo a státověda. II. Díl. Ústavní právo České republiky. 2. aktualizované vydání*. Praha : Leges, 2015, s. 137.

¹⁸ K problematike spravodlivosti z pohľadu politických ideológií bližšie pozri napr.: HEYWOOD, A. *Politické ideologie. 4. vydání*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2008, 362 s.

¹⁹ VOJÁČEK, L. - KOLÁRIK, J. - GÁBRIŠ, T. *Československé práve dejiny (1918-1992)*. 2. prepracované vydanie. Bratislava: EUROKÓDEX, s.r.o., 2013, s. 79.

5. DÔSLEDKY ČESKOSLOVENSKEJ ÚSTAVNEJ TRADÍCIE

Medzi prvky československej ústavnej tradície môžeme zaradiť 3/5 kvalifikovanú ústavnú väčšinu vyžadovanú v procese prijímania novej ústavy a ústavných zákonov. Podľa pôvodného zámeru z roku 1920 mala 3/5 ústavná väčšina umožniť československému národu jednoduchú zmenu Ústavy v kontexte komplikovaných pomerov prvej Československej republiky. Lenže Česi a Slováci spoločnú štátnosť rovnako jednoducho v roku 1992 aj zrušili. K uvedenému kroku im výrazne dopomohla faktická absencia inak obligatórneho referenda o zániku federácie. Prípustnosť uvedeného obídienia federálneho ústavného zákona a zjavného porušenie Ústavy Slovenskej republiky, sa často hľadala v historických kontextoch československej ústavnej histórie. Napr. poslanec Miroslav Michalec sa vyjadril: „*názor na referendum je jasný. Nikto ho nikdy nepotreboval v živote ku vzniku Československa, nikto ho nikdy v živote ani k zániku Česko-Slovenska potrebovať nebude.*“²⁰

Pritom z rozpráv z ústavnoprávneho výboru v roku 1920 je zjavné, že obe kritizované momenty ústavodarného procesu mali podľa predstáv tvorcov prvej československej ústavy pôsobiť stabilizačne. Ich prístup k snahe o zabezpečenie stability ústavných pomerov, bol ale do veľkej miery ovplyvnený neistotou povojnových rokov, ktorá ich napokon primela nerešpektovať stáročiami overené poznatky a ideí konštitucionalizmu. Fatálne následky pre zachovanie československej štátnosti mal ich prístup k legislatívnej technike ústavodarného procesu. Vedomé zníženie pôvodne navrhovanej 2/3 ústavnej väčšiny na nezvykle nízku 3/5 a výslovné odmietnutie inštitútu referenda, sa v uvedenom kontexte ukázal ako osudovo chybný krok. Aj na našej československej ústavnej histórii sa ukazuje, že zásadné otázky je potrebné riešiť principiálne.

Ústavný zákon č. 542/1992 Zb. o zániku ČSFR prešiel totiž v Snemovni národov až v opakovanom druhom hlasovaní najtesnejšou možnou väčšinou. V prvom hlasovaní v Snemovni národov *chýbal k 3/5 ústavnej väčšine jeden jediný hlas. Ten sa našiel až pri opakovanom hlasovaní.* Pokiaľ by sme mali 2/3 ústavnú väčšinu a nie 3/5 ku ktorej sa priklonili v prvej Československej republike, je vskutku dosť pravdepodobné, že by Česko-Slovenská Federatívna republika existovala naďalej. (Významným momentom je aj fakt, že sa v národných radách za rozdelenie federácie vyslovila iba absolútna väčšina a nie 3/5 ústavná väčšina, navyše iba vo forme odporúčajúceho uznesenia!)

Milan Štefanovič v nadväznosti na tesnosť hlasovania o zániku federácie uvádza vo svojej publikácii jeden výrok, ktorý hovorí za všetko: „*...čo to máme za demokraciu, keď o zániku federácie rozhodne jediný človek.*“²¹

6. OCHRANA DEMOKRATICKEJ FORMY VLÁDY

Dostávame sa k druhému bodu, a to riešeniu otázky, či je demokratická forma vlády z pohľadu procesných, ústavu stabilizujúcich momentov dostatočne chránená. Dovoľujeme si vysloviť názor, že tomu tak nie je. Už v starovekom Grécku si politicko-právni filozofi všimli náročnosť požiadaviek a s nimi spojenú nestabilitu demokratickej formy vlády. Demokraciu napr. podľa Aristotelových slov nie je problematické zaviesť, ako skôr udržať.²² Navyše podľa Rousseaua žiadna forma vlády nesmeruje tak intenzívne k svojmu opaku, ako práve demokratická.²³

²⁰ Citované podľa: ŠTEFANOVIČ, M. c. d., s. 112.

²¹ ŠTEFANOVIČ, M. c. d., s. 142.

²² BRÖSTL, A.- DOBROVIČOVÁ, G. - KANÁRIK, I. *Základy státovědy*. Košice: UPJŠ v Košiciach, 2004, s. 65.

²³ Tamže, s. 66.

Posledných sto rokov našej histórie mu do veľkej miery dáva za pravdu, aj keď je potrebné dodať, že (ne)stabilita československej demokracie bola do značnej miery podmienená skôr zahraničnopolitickou situáciou. Po novembrovom prevrate sa naskytila jedinečná možnosť chrániť demokratickú formu vlády explicitnou klauzulou nezmeniteľnosti, ktorú Slovenská republika premrhala. Väčší dôraz na stabilizáciu demokratickej formy vlády kladla Česká republika pomocou čl. 9 ods. 2 Ústavy.

Priam učebnicovým príkladom je v tejto otázke prístup Francúzska. V dôsledku politických turbulencií, ktorými sa vyznačovalo 19. stor., prostredníctvom ústavného zákona zo dňa 14. augusta 1884 vo Francúzsku explicitne zakazujú zmenu republikánskej formy vlády (čl. V.). Analýza tohto článku vedie následne k bohatej diskusii hľadajúcej hranice ústavných zmien.²⁴ Zovšeobecne možno konštatovať, že štáty ktoré majú za sebou historickú skúsenosť s niektorou z verzii diktatúry, majú tendenciu prikloniť sa k explicitnej ochrane demokratických postulátov, pomocou tzv. klauzuly večnosti chrániacej (písané) materiálne jadro ústavy.

Uvedomiť si kľúčový, esenciálny význam demokratických postulátov, je možné aj prostredníctvom precízneho výkladu Ústavy SR, ktorý vedie k záveru o existencii nepísaného, teda implicitného materiálneho jadra Ústavy SR, ktoré je vyňaté z potencionálneho repertoáru ústavných zmien. Judikatura Ústavného súdu Slovenskej republiky sa uberala naznačeným smerom (PL. ÚS 24/2014, III. ÚS 571/2015-266, PL. ÚS 7/2017, PL. ÚS 21/2014). Faktom ale zostáva, že Ústava SR a v nej zakotvená demokratická forma vlády je s ohľadom na európske pomery najmenej stabilizovanou v dôsledku zvolenej techniky ústavodarného procesu. Prítom „*má jedine stabilita ústavy schopnosť posilniť, resp. oslabiť princíp suverenity ľudu*“.²⁵

Na druhej strane nie je vylúčená možnosť novelizácie Ústavy SR prostredníctvom realizácie fakultatívneho referenda podľa čl. 93 ods. 2 Ústavy.²⁶ Významným je z tohto pohľadu Nález PL. ÚS 14/2014, v ktorom ústavný súd nevyhlásil „*iný spôsob prijímania všeobecne záväzných pravidiel správania s právnou silou zákona, prípadne ústavného zákona, konkrétne občanmi v referende*.“ Faktom ale zostáva, že v praxi zatiaľ nedošlo k realizácii fakultatívneho ústavného referenda, zrejme aj v dôsledku predchádzajúcej rozporuplnej judikatúry ústavného súdu.²⁷ Tá sa týkala posudzovania ústavnosti štvrtej referendovej otázky: „*Súhlasíte, aby prezident SR volili občania SR podľa priloženého návrhu ústavného zákona priamo?*“. Táto štvrtá otázka bola súčasťou referenda vyhláseného prezidentom v súlade s Ústavou dňa 13. marca 1997. Ústavný súd ale rozhodol, že podľa zákona č. 564/1992 Zb. o spôsobe vykonania referenda nemôže byť prílohou referendovej otázky návrh ústavného zákona. Uvedená štvrtá referendová otázka má ale ešte jeden kontext. Práve vďaka nej dostalo toto referendum prívlastok zmarené. Na mnohých hlasovacích lístkoch totižto chýbala.

Pri našej analýze nemožno obísť ani čl. 7 ods. 1 a čl. 93 ods. 1 Ústavy, ktoré upravujú obligatórne ústavné referendum v prípade vstupu Slovenskej republiky do štátneho zväzku, ako aj v prípade vystúpenia Slovenskej republiky z tohto zväzku. Premet úpravy obligatórneho referenda je avšak veľmi úzky a fakultatívne ústavné

referendum sa doposiaľ nikdy nerealizovalo. V role jediného požadovaného a v praxi reálne uplatňovaného stabilizujúceho momentu²⁸ vystupuje iba nevyhovujúca 3/5 ústavná väčšina, či už v procese novelizácie, alebo prijímania novej ústavy.

Počas nášho doterajšieho výskumu sme dospeli k názoru, že požadovaná 3/5 ústavná väčšina neumožňuje potrebné zachytenie širšieho spoločenského konsenzu, aký sa predpokladá pri prijímaní dôležitých ústavných zmien.²⁹ *Táto požadovaná 3/5 ústavná väčšina ho totiž vedome nevyjadruje!* Širší spoločenský konsenzus sa nežiadal ani podľa Ústavy z roku 1920. *Vedomím zvolením 3/5 väčšiny namiesto obvyklej 2/3 sa vyblokoval, aby sa fiktívny československý národ mohol ľahšie ujať vlády nad svojim štátom*, keďže až 1/3 obyvateľstva tvorili príslušníci národnostných menšín.³⁰ Táto 3/5 ústavná väčšina bola následne recipovaná z „ústavy do ústavy“ a dnes ju máme zakotvenú v čl. 84 ods. 4 Ústavy.

Táto 3/5 väčšina nám navyše postačuje nielen na prijatie ústavnej zmeny, ale aj na schválenie novej, eventuálne nedemokratickej ústavy. V Slovenskej republike je z komparatívneho pohľadu spomedzi všetkých členských štátov EÚ najjednoduchšie odkloniť sa od požiadaviek demokratického právneho štátu formálno-právne ústavnou cestou. (Aj keď sa v súčasnosti stretávame skôr s tzv. pseudodemocraciami formálne spĺňajúcimi štandardy kladené na demokratické usporiadanie inštitúcií, pri odlišnej faktickej pozícii mocensko-ekonomických elít.)³¹

V kontexte turbulencií na európskej politickej scéne sa táto potencionálna hrozba žiaľ nedá úplne vylúčiť a získať 3/5 väčšinu sa v slovenskom jednokomorovom parlamente ukazuje byť hrozivo ľahké. Veď vieme identifikovať až 19 novelizácií za 27 rokov a z toho posledná novelizácia Ústavy bola prijatá za pomoci krajne pravicovej politickej strany. Pokiaľ by Ústava SR vyžadovala 2/3 a nie 3/5 ústavnú väčšinu recipovanú z prvej Československej republiky, nebola by schválená ani zatiaľ posledná, 19. novela Ústavy. (Hlasovalo za ňu 93 poslancov, inak by bolo potrebných 100 poslancov).

V kontexte Nálezu sp. zn. PL. ÚS 21/2014, (ktorou Ústavný súd vyhlásil časť priamej novely Ústavy SR za protiústavnú z dôvodu jej rozporu s princípmi demokratického právneho štátu podľa čl. 1 ods. 1 Ústavy), vystupuje paradoxne v procese zmien ústavy viacerou stabilizujúcich momentov, ako pri prijímaní novej ústavy. Pri zmene ústavy totižto vystupuje ďalší stabilizačný mechanizmus v podobe následnej kontroly ústavného súdu testujúceho kompatibilitu priamej (aj nepriamej) novely ústavy s nepísaným materiálnym jadrom ústavy.³² Táto kontrolná právomoc sa ale nevzťahuje na

²⁴ Blížšie pozri napr. HOLLÄNDER, P. *Filipka proti redukcionizmu*. Bratislava: KALLIGRAM, 2009, s. 81 a n.

²⁵ KRUNKOVÁ, A. Niekoľko poznámok k stabilite ústavy. In: JIRÁSEK, J. (ed.) *25 let Ústavy České republiky. Aktuální otázky ústavného práva*. Olomouc: Iuridicum Olomoucense, 2017, s. 101.

²⁶ Porovnaj: ORSZ, L. Ústavodarná moc v Slovenskej republike. In: BARANÍK, K. (ed.) *Výzvy a perspektívy vývoja ústavného práva Slovenskej republiky v procese európskej integrácie a globalizácie*. Bratislava: UK – Právnická fakulta, 2017, s. 49.

²⁷ II. ÚS 31/97.

²⁸ K otázkam stability Ústavy SR pozri aj: CIBULKA, E. Ústava SR – trhací kalendár? In: JIRÁSEK, J. (ed.) *25 let Ústavy České republiky. Aktuální otázky ústavného práva*. Olomouc: Iuridicum Olomoucense, 2017, s. 27 a n.; GIBA, M. Potrebuje slovenská ústava zmenu? In: *Ústava Slovenskej republiky – 20 rokov v národnom a európskom pohľade*. Bratislava: Longfinger, 2012, s. 205.; OROSZ, L. Ústava v ohrození (Ústavné iniciatívy v rokoch 1993 – 2010 a ich dopady na aktuálnu podobu ústavného systému Slovenskej republiky). In: *Dvacet let poté: Právo ve víru metamorfóz*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2010, s. 110 – 128.

²⁹ Blížšie pozri: BEICHOVÁ LAPČÁKOVÁ, M. Ústava v ohrození. Zopár zamyslení nad jedným Nálezom Ústavného súdu Slovenskej republiky (PL. ÚS 21/2014). In: *Acta Facultatis Iuridicae Universitatis Comenianae*, 2019, č. 1, s. 254 – 255.; K tomu pozri aj: KRUNKOVÁ, A. Zmeny (či premeny?) Ústavy Slovenskej republiky. In: BARANÍK, K. (ed.) *Výzvy a perspektívy vývoja ústavného práva Slovenskej republiky v procese európskej integrácie a globalizácie*. Bratislava: UK Prf, 2017, s. 58.

³⁰ BEICHOVÁ LAPČÁKOVÁ, M. Ústava v ohrození. Zopár zamyslení nad jedným Nálezom Ústavného súdu Slovenskej republiky (PL. ÚS 21/2014). In: *Acta Facultatis Iuridicae Universitatis Comenianae*, 2019, č. 1, s. 118.

³¹ K tomu pozri napr.: GRÄVINGHOLD, J. *Pseudodemokratie in Russland. Der Fall Baschkortostan*. Bonn: Deutsches Institut für Entwicklungspolitik, 2005, s. 245 a n. Dostupné na internete: https://www.die-gdi.de/uploads/media/Studies_4.pdf (18.9.2019).

³² Článok predstavuje čiastkový výsledok riešenia projektu Vega č. 1/0386/19 – Nové dimenzie metodológie právnej argumentácie – Úloha právnych princípov vo viacúrovňovom právnom systéme.

testovanie demokratických postulátov novej, eventuálne nedemokratickej ústavy.³³

Pri absencii inštitútu obligatórneho referenda sa 3/5 ústavná väčšina stáva jedinou (a nedostatočnou) zárukou zachovania demokratického charakteru budúcej ústavy. Trojpätinová ústavná väčšina a absentujúce referendum už raz zjednodušili zánik ČSFR. Rovnako dobre môžu poslúžiť aj zániku našej demokracie, ktorú sme počas 20. stor. viac krát stratili. Kombinácia zahraničnopolitickej situácie a problematickosť ústavnej úpravy sa ukázali byť smrteľnou kombináciou, ktorú prvá Československá republika neunesla.

Ústava z roku 1920 totiž už v okamihu svojho zrodu obsahovala momenty, ktoré napokon uľahčili zánik demokracie v prvej ČSR. Týka sa to ako zakotvenia fiktívneho československého národa, tak aj absolútnej absencie participácie národnostných menšín na vzniku našej prvej demokratickej ústavy. Obe momenty sa s odstupom času ukázali ako osudové.³⁴

V kontexte aktuálnej enormne nízkej miery rigidity Ústavy SR vyznieva nanajvýš problematcky aj zvolená technika ústavodarného procesu, ktorej korenie siahajú až k prvej ČSR. Tak sa zdá, že problémy „zakódované“ pri vzniku našej prvej demokratickej Ústavy v roku 1920, majú dodnes deštruktívny potenciál na ochranu demokratického hodnotového charakteru Ústavy Slovenskej republiky.

7. ZÁVER

Pri absencii obligatórneho referenda sa 3/5 ústavná väčšina jednodomového parlamentu stáva v zmysle čl. 84 ods. 4 Ústavy jediným prostriedkom záruky demokratickej legitimity novej ústavy. Ústavná prax na príklade priamych novelizácií presvedčivo dokazuje nedostatočnosť zvolenej techniky ústavodarného procesu. Ochrana demokratickej formy vlády si pritom vyžaduje stabilnú ústavu a nastavenie podmienok prijímania novej ústavy spôsobom, ktorý je spôsobilý zachytiť široký spoločenský konsenzus. *Je navyše nevyhnutné, aby sa tieto požiadavky aj v praxi realizovali. Je to požiadavka vyplývajúca nielen z princípu legality, ale aj legitimacy.*

Zdá sa, že je najvyšší čas sa vážne zamyslieť nad nedostatočnosťou procesných požiadaviek ústavodarného procesu. Ak prijímanie novej ústavy nedoplníme o moment obligatórneho referenda, môžeme sa ukrátiť o nevyhnutný prvok legitimity novej ústavy. Aby sme sa nedočkali, že sa raz znovu bude rozhodovať štýlom „o nás bez nás“, tak ako tomu bolo mnohokrát v našej histórii zvykom.

Úvahy o zaradení referenda do procesu ústavných zmien pritom prebiehali už v roku 1920. Nedôvera politických elít prvej československej republiky voči inštitútu referenda bola podmienená obavami (ktoré sprevádzali aj rozdelenie ČSFR), že *ľud v referende rozhodne inak ako politické strany*.³⁵ *Iróniou osudu práve vylúčenie referenda z procesu ústavných zmien výrazne uľahčilo bleskový zánik ČSFR v r. 1992.* Nevie sme sa ubrániť dojmu, že zánik spoločného štátu bol tak trochu karmický. Československé dejiny sa

skončili rovnako ako začali. Bez volieb a referenda, ktoré by potvrdili demokratickú legitimitu³⁶ zásadných štátoprávných otázok.

Je preto taktiež potrebné otvoriť diskusiu o potrebe doplnenia tejto procesnej požiadavky aj z pohľadu procesných náležitostí novelizácií aktuálnej, platnej a účinnej Ústavy Slovenskej republiky.³⁷ Aj keď je po prelomovom rozhodnutí sp. zn. PL ÚS 21/2014 ústavná ochrana posilnená o prvok následnej kontroly kompatibility priamych novelizácií ústavy s princípmi demokratického právneho štátu,³⁸ musíme reagovať aj na možnosť vyblokovania ústavného súdu z tohto procesu. Veď stačí neobsadiť ústavný súd dostatočným počtom sudcov. Aké jednoduché je uvedeným spôsobom znefunkčniť činnosť ústavného súdu nám ukázali udalosti posledných mesiacov.

Zvýšenie rigidity Ústavy SR³⁹ doplnením prvku obligatórneho referenda do procesu ústavných zmien, nie je pritom ničím novým a nájdeme ho aj v ďalších európskych štátoch. Možnosti ako zabrániť zneužitiu demokratických inštitútov a demokratickej ústavy sú nám známe a je na čase ich využiť. Je na čase poučiť sa z našej ústavnej histórie a zmeniť v Ústave Slovenskej republiky to, čo je chybné. Nebuďme zlými žiakmi Indiry Ghándiovej a učme sa od našej veľkej učiteľky, československej ústavnej histórie.

Zoznam literatúry

- BALOG, B. *Materiálne jadro Ústavy Slovenskej republiky*. Bratislava: Eurokódex, 2014. ISBN 978-80-8155-032-4.
- BALOG, B.: Ústavoochrana na temnej strane sily? In: *Acta Facultatis Iuridicae Universitatis Comenianae*, 2019, č. 1, s. 223 – 236.
- BEŇA, J.: Proces ustanovovania Slovenského právneho poriadku v rokoch 1944 až 1946. *Právny obzor*, 2003, č. 1, s. 65-77.
- BOBEK, M. – MOLEK, P. – ŠIMÍČEK, V. (eds.): *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dejín bezpráví*. Brno: Masarykova Univerzita, 2009. ISBN 9788021048447.

³⁶ K problematike demokratickej legitimity pozri napr.: BREDT, S.: *Die demokratische Legitimation unabhängiger Institutionen*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2006, s. 173 a n.

³⁷ Porovnaj: ORSZ, L. Ústavodarná moc v Slovenskej republike. In: BARANÍK, K. *Výzvy a perspektívy vývoja ústavného práva Slovenskej republiky v procese európskej integrácie a globalizácie*. Bratislava: UK – Právnická fakulta, 2017, s. 49.

³⁸ Za: BROSTL, A. O ústavnosti ústavných zákonov. In: *Metamorfózy práva ve střední Evropě*. Praha – Plzeň 2008, s. 23.; SVÁK, J. – BALOG, B. Fragmentácia ústavy. In: *Zmena práva*. Bratislava: SAV, 2013, s. 96 – 113.; BALOG, B. *Materiálne jadro Ústavy Slovenskej republiky*. Bratislava: Eurokódex, 2014.; OROSZ, L. – SVÁK, J. BALOG, B. *Základy teórie konštitucionalizmu*. Bratislava: Eurokódex, 2011.; LALÍK, T. *Ústavný súd a parlament v konštitučnej demokracii*. Bratislava: Wolters Kluwer, 2015; LALÍK, T. Nález PL. ÚS 21/2014 ako nevyhnutný liek na ústavné zákonodarstvo na Slovensku. In: *Acta Facultatis Iuridicae Universitatis Comenianae*, 2019, č. 1, s. 274 – 297.; BALOG, B. Ústavoochrana na temnej strane sily? In: *Acta Facultatis Iuridicae Universitatis Comenianae*, 2019, č. 1, s. 223 – 236.; BEICHOVÁ LAPČÁKOVÁ, M. Ústava v ohrození. Zopár zamyslení nad jedným nálezom Ústavného súdu Slovenskej republiky (PL. ÚS 21/2014). In: *Acta Facultatis Iuridicae Universitatis Comenianae*, 2019, č. 1, s. 237 – 260.; Proti: PROCHÁZKA, R. *Ľud a sudcovia v konštitučnej demokracii*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2011.; KÁČER, M. Od ochrany pred hrôzami koncentračných táborov k ochrane „profesionálnej existencie“ vdiateľných sudcov. In: *Acta Facultatis Iuridicae Universitatis Comenianae*, 2019, č. 1, s. 261 – 273.; NEUMANN, J. Ústavný súd SR ako efektívny ochranca ústavnosti pri zásahu do materiálneho jadra ústavy (?) In: *Acta Facultatis Iuridicae Universitatis Comenianae*, 2019, č. 1, s. 298 – 311.

³⁹ Možno uvažovať aj o ďalších spôsoboch zvýšenia rigidity Ústavy SR ako napr. zážake zmeny Ústavy počas jedného volebného obdobia NRSR. Bližšie pozri: CIBULKA, L. Ústava Slovenskej republiky – Základ stability ústavného systému. In: BARANÍK, K. (ed.): *Výzvy a perspektívy vývoja ústavného práva Slovenskej republiky v procese európskej integrácie a globalizácie*. Bratislava: UK Prf, 2017, s. 22.; K problematike skrátených legislatívnych konaní v procese novelizácie Ústavy SR pozri napr.: KRUNKOVÁ, A. Zmeny (či premeny?) Ústavy Slovenskej republiky. In: BARANÍK, K. (ed.): *Výzvy a perspektívy vývoja ústavného práva Slovenskej republiky v procese európskej integrácie a globalizácie*. Bratislava: UK Prf, 2017, s. 62.; KRUNKOVÁ, A. – HUČKOVÁ, R. Vybrané aspekty novelizácií Ústavy Slovenskej republiky v roku 2017. In: *PRÁVO – EKONOMIKA – MANAŽMENT*, 2018, č. 1, s. 119.

³³ Bližšie pozri: BRECHOVÁ LAPČÁKOVÁ, M. Ústava v ohrození.. Zopár zamyslení nad jedným nálezom Ústavného súdu Slovenskej republiky (PL. ÚS 21/2014). In: *Acta Facultatis Iuridicae Universitatis Comenianae*, 2019, č. 1, s. 237 – 260.

³⁴ Bližšie pozri: BRECHOVÁ LAPČÁKOVÁ, M. Ústava z roku 1920 – Počiatok problematických ústavných tradícií. In: JÚDA, V. – ŠOLTÝS, D. (ed.): *Nové horizonty v práve*, Banská Bystrica: Belianum, 2019, s. 109 – 122.

³⁵ Porovnaj: 20. január, časť tesnopiseckého zápisu z 119. schôdze. Karton 32, spis 1243, 44 s. In: BROKLOVÁ, E. *První československá ústava. Diskuse v ústavním výboru v lednu a únoru 1920*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny ČAV, 1992, s. 100.

5. BREICHOVÁ LAPČÁKOVÁ, M. *Ústava v ohrození. Zopár zamyslení nad jedným Nálezom Ústavného súdu Slovenskej republiky (PL. ÚS 21/2014)*. In: Acta Facultatis Iuridicae Universitatis Comenianae, 2019, č. 1, s. 237-260.
6. BREICHOVÁ LAPČÁKOVÁ, M. *Ústava z roku 1920 – Počiatok problematických ústavných tradícií*. In: JÚDA, V. – ŠOLTÝS, D. (ed.): *Nové horizonty v práve*, Banská Bystrica: Belianum, 2019, s. 109 – 122.
7. BREICHOVÁ – LAPČÁKOVÁ, M. *Absencia inštitútu referenda v procese zániku Českej a Slovenskej Federatívnej republiky*. In: BRÖSTL, A. - BREICHOVÁ – LAPČÁKOVÁ, M. (ed.) *Demokracia, dôstojnosť, diverzita. Zborník z prezentácií slovenskej sekcie pred 29. svetovým kongresom IVR 2019*. Košice: UPJŠ, v tlači.
8. BREDT, S. *Die demokratische Legitimation unabhängiger Institutionen*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2006. ISBN 3-16-148871-7.
9. BROKLOVÁ, EVA. *Československá demokracie. Politický systém ČSR 1918-1938*. Praha : Sociologické nakladatelství, 1992. ISBN 80-901059-6-3.
10. BROKLOVÁ, EVA. *První československá ústava. Diskuse v ústavním výboru v lednu a únoru 1920*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny ČAV, 1992. ISBN 80-85270-08-0.
11. BRÖSTL, A. *O ústavnosti ústavných zákonov*. In. *Metamorfózy práva ve střední Evropě*. Praha – Plzeň 2008. s. 1-24.
12. BRÖSTL, A. – DOBROVIČOVÁ, G. – KANÁRIK, I. *Základy státovědy*. Košice: UPJŠ v Košiciach, 2004. ISBN 80-7097-558-X.
13. BRÖSTL, A. a kol. *Ústavné právo Slovenskej republiky*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2013. ISBN 978-80-7380-433-6.
14. CIBULKA, L. a kol. *Ústavné právo. Ústavný systém Slovenskej republiky*. Bratislava: Univerzita Komenského - PravF, 2014. ISBN 9788071603665.
15. CIBULKA, L. *Ústava SR – trhací kalendár?* In: JIRÁSEK, J. (ed.): *25 let Ústavy České republiky. Aktuálne otázky ústavného práva*. Olomouc: Iuridicum Olomoucense. 2017.
16. CIBULKA, L. *Ústava Slovenskej republiky – Základ stability ústavného systému*. In: BARANÍK, K. (ed.) *Výzvy a perspektívy vývoja ústavného práva Slovenskej republiky v procese európskej integrácie a globalizácie*. Bratislava: UK Prf, 2017. s. 6-25.
17. DANCÍŠIN, V. *Paradoxy volebných výsledkov na príklade volieb do Národnej rady Slovenskej republiky*. In: *Justičná revue*, č. 11, s. 1517 - 1523.
18. DOBROVIČOVÁ, G. – KRUNKOVÁ, A. *Referendum v Slovenskej republike v ústavnej kontinuite Československa*. In. GERLOCH, A. – ŽÁK KRZYŽANKOVÁ, K. (ed.): *Ústavní kontinuita České republiky s československou tradicí*. Plzeň: Aleš Čeněk, s. r. o., 2018. s. 590-606.
19. FILIP, J. – SVATOŇ, J. *Státověda*. 5. vyd. Praha: Wolters Kluwer ČR, a. s., 2011. ISBN 9788073576851.
20. GIBA, M. *Potrebuje slovenská ústava zmenu?* In: *Ústava Slovenskej republiky – 20 rokov v národnom a európskom pohľade*. Bratislava: Longfinger, 2012.
21. GRÁVINGHOLD, J. *Pseudodemokratie in Rußland. Der Fall Baschkortostan*. Bonn: Deutsches Institut für Entwicklungspolitik, 2005. Dostupné na internete: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ss0ar-114683>
22. HEYWOOD, A. *Politické ideologie*. 4. vydání. Plzeň: Aleš Čeněk, 2008. ISBN 978-80-7380-137-3.
23. HOLLÄNDER, P. *Základy všeobecné státovědy*. Praha. VŠEHRD, 1995. ISBN 80-85305-32-1.
24. HOLLÄNDER, P. *Filipika proti redukcionizmu*. Bratislava: KALLIGRAM, 2009. ISBN 9788081012440.
25. HOLLÄNDER, P. *Príběhy právních pojmů*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2017. ISBN 978-80-7380-654-5.
26. KÁCER, M.: *Od ochrany pred hrôzami koncentračných táborov k ochrane „profesionálnej existencie“ vďierateľných sudcov*. In: *Acta Facultatis Iuridicae Universitatis Comenianae*, 2019, č. 1, s. 261 – 273.
27. KRUNKOVÁ, A.: *Niekoľko poznámok k stabilitě ústavy*. In: JIRÁSEK, J. (ed.) *25 let Ústavy České republiky. Aktuálne otázky ústavného práva*. Olomouc: Iuridicum Olomoucense. 2017. s. 97-107.
28. KRUNKOVÁ, A. *Zmeny (či premeny?) Ústavy Slovenskej republiky*. In: BARANÍK, K. (ed.): *Výzvy a perspektívy vývoja ústavného práva Slovenskej republiky v procese európskej integrácie a globalizácie*. Bratislava: UK Prf, 2017. s. 55-65.
29. KRUNKOVÁ, A. – HUČKOVÁ, R. *Vybrané aspekty novelizácií Ústavy Slovenskej republiky v roku 2017*. In: PRÁVO – EKONOMIKA – MANAŽMENT, 2018, č. 1. s. 125-132.
30. ĽALÍK, T. *Ústavný súd a parlament v konštitučnej demokracii*. Bratislava: Wolters Kluwer, 2015. ISBN 9788081682247.
31. ĽALÍK, T. *Nález PL. ÚS 21/2014 ako nevyhnutný liek na ústavné zákonodarstvo na Slovensku*. In: *Acta Facultatis Iuridicae Universitatis Comenianae*, 2019, č. 1, s. 274 – 297.
32. NEUMANN, J. *Ústavný súd SR ako efektívny ochranca ústavnosti pri zásahu do materiálneho jadra ústavy (?)* In: *Acta Facultatis Iuridicae Universitatis Comenianae*, 2019, č. 1, s. 298 – 311.
33. OROSZ, L. – JANKUV, J. *K niektorým problémom ústavnosti zániku ČSFR a vzniku samostatnej Slovenskej republiky*. In: *Právny obzor*, 1993, č. 3, s. 289-300.
34. OROSZ, L. *Ústavodarná moc v Slovenskej republike*. In. BARANÍK, K. (ed.): *Výzvy a perspektívy vývoja ústavného práva Slovenskej republiky v procese európskej integrácie a globalizácie*. Bratislava: UK Prf, 2017. s. 38-54.
35. OROSZ, L. *Ústava v ohrození (Ústavné iniciatívy v rokoch 1993 – 2010 a ich dopady na aktuálnu podobu ústavného systému Slovenskej republiky)*. In: *Dvacet let poté: Právo ve víru metamorfóz*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2010, s. 110 - 128.
36. OROSZ, L. – SVÁK, J. BALOG, B.: *Základy teórie konštitucionalizmu*. Bratislava: Eurokódex, 2011. ISBN 9788089447541.
37. PALÚŠ, I. – SOMOROVÁ, E. *Štátne právo Slovenskej republiky*. Košice: UPJŠ v Košiciach, 2004. ISBN 80-7097-556-3.
38. PAVLÍČEK, V. a kol. *Ústavní právo a státověda. II. Díl. Ústavní právo České republiky. 2. aktualizované vydání*. Praha : Leges, 2015. ISBN 9788075020840.
39. PROCHÁZKA, R. *Lud a sudcovia v konštitučnej demokracii*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2011. ISBN 9788073803285.
40. SKŘEJPKOVÁ, P. – SOUKUP, L. *Nedemokratické právní systémy ve vybraných státech Evropy první poloviny 20. století*. Havlíček Brain Team, 2011. ISBN 9788087109243.
41. SOMOROVÁ, E. *Referendum ako forma výkonu štátnej moci*. In: Gašpar, M. (ed.): *Slovenská štátnosť a jej rozvoj*. Bratislava: Prf UK, Spolok slovenských spisovateľov v Bratislave, 2000. ISBN 8085717042.
42. SVÁK, J. – CIBULKA, L. – KLÍMA, K. *Ústavné právo Slovenskej republiky*. 3. vyd. Bratislava: EUROKÓDEX, 2009. ISBN 9788089447084.
43. SVÁK, J. – BALOG, B. *Fragmentácia ústavy*. In: *Zmena práva*. Bratislava: SAV, 2013, s. 96 – 113.
44. ŠTEFANOVIČ, M. *Zrod slovenskej štátnosti a zánik Česko-Slovenskej Federácie*. Bratislava: IRIS, 1999. ISBN 8088778883.
45. TÓTHOVÁ, M. *Od spoločnej ústavy k samostatným ústavám Českej republiky a Slovenskej republiky*. In. JIRÁSEK, J. (ed.): *25 let Ústavy České republiky. Aktuálne otázky ústavného práva*. Olomouc: Iuridicum Olomoucense. 2017. s. 147-166.
46. VOJÁČEK, L. - KOLÁRIK, J. – GÁBRIŠ, T. *Československé právné dějiny (1918-1992)*. 2. prepracované vydanie. Bratislava: EUROKÓDEX, s.r.o., 2013. ISBN 9788089447992.
47. ZIPPELIUS, R. *Zdôvodnenie väčšinového princípu v demokracii*. In: *Právny obzor*, č. 8, 1991. s. 373-390.